

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

Гетьман Іван Скоропадський*

2. Елекція

Перехід І. Мазепи в жовтні 1708 р. на бік шведського короля Карла XII ("у протекцію") став повною несподіванкою для Скоропадського. Ще 16 жовтня, не вірячи в те, що сталося, російське й українське військове керівництво, урядовці обговорювати питання захисту від ворога Стародубщини. А вже 27 жовтня вийшов у світ "Маніфест" царя, де він офіційно повідомив "малоросійські чини" про вчинок Мазепи і наказав генеральній старшині, полковникам і "протчим" негайно прибути до його "обозу" на березі Десни "для советов, а буде он, гетман, конечную неверность явил, то и для обранія новаго". Петро І наголосив, що це буде корисно для українців⁷².

Наступного дня видано іменний указ, де детальніше йшлося про те, що гетьман, забувши страх Божий і порушивши клятву государеві, зрадив його і переїхав до ворога - шведського короля, хоче "малоросійскую землю поработить по прежнему под владение польское, и церкви Божий и славныя монастыри отдать в Унию" *. Цар закликав український народ не підтримувати "зрадника", виступити на боротьбу з ним і "для лучшаго упреждения всякаго зла и возмущения" з'їхатися до Глухова для обрання "по правам и вольностям своим" іншого володаря булави. При цьому він обіцяв значно зменшити побори з Лівобережжя⁷⁴.

Тільки 30 жовтня І. Мазепа надіслав лист Івану Іллічу, закликаючи його пристати до армії іноземного правителя. Він назвав Скоропадського своїм "ласкавим приятелем" і пояснив, що перейшов на бік Карла XII, бо відчув, що насувається "крайня згуба" їх "Отчизні" від завжди ворожої "потенції московської". Мазепа звинуватив російський уряд у надмірній жорстокості, бажанні підкорити всіх "людей наших", а козаків перетворити на звичайних солдатів. Гетьман закликав стародубського полковника, враховуючи його патріотизм і національну свідомість: "... Яко естесь правдивый отчизны своей сын, не зичачи оной крайней погибели, знищенія и руины, берись до единого з нами всеми согласія и до сполной тоей ж отчизны своей обороны, а старайся всеми способами, по данном себе от Бога разуму и искусству, Московское войско з Стародуба искоренити, согласившись в том з панами полковниками, переяславским и нежинским..."⁷⁵. Мазепа сподівався на підтримку Скоропадського, інших старшин і чекав їх у своїй резиденції — Батурині.

Проте час було втрачено, ґрунт належним чином не підготовлений, тому керманич прорахувався. Стародубський полковник не тільки не підтримав його, а, навпаки, через два дні після отримання гетьманського листа поспішно вирушив до Глухова.

30 жовтня була підготовлена за підписом Петра І грамота до кошового отамана Костянтина Гордієнка з "усім війнством" з приводу Мазепиної зради та пропозицією прислати січових старшин і знатне товариство "пристойнаго числа" в Глухів для обрання нового гетьмана⁷⁶.

Продовження. Початок лив.: Укр. іст. журн. - 1998. № 6.

Чи отримати низовики царське послання •- не встановлено. Однак, оскільки згодом вони неодноразово дорікали гетьману за те, що їх не запросили на елекцію, тому відмовлялися визнавати його аладу, вважаємо, що не були ознайомлені з цим документом. Можливо, Петро І, дізнавшись про перехід разом з Мазепою певної кількості запорожців на бік шведського короля, передумав надсилати на Січ свою грамоту.

Щоправда, в іншій грамоті від 26 травня 1709 р., після розорення Запорозької Січі, він побічно згадав про аіасну пропозицію низовикам узяти участь в обранні нового гетьмана. На що ті, за словами царя, "ответовали, обещаьсь быть всегда в постоянной верности и должные службы нам отдавати, не склоняючись ни на какія Мазепины прелести..."⁷⁶. Гадаємо, коли б такий документ дійшов до адресату, і козаки прихильно поставилися до нього, хоча б частина їх (які не підтримати дії Мазепи) прибула б до Глухова.

1 листопада 1708 р. цар видав "Маніфест" для населення всього Війська Запорозького, тобто Української держави, яким дозволяв обрати нового гетьмана замість "изменившего России" (!) і обіцяв підтвердити всі попередні права та привілеї. Причому черговий раз наголошувалося, щоб вибори відбулися терміново "из верных, знатных и искусных особ вольными гласы, по правам своим"⁷⁸.

А через день статися трагедія в Батурині. Хоча Мазепи в ньому не було, там перебував гарнізон на чолі з полковником Чечелем і начальником артилерії Кенигсеком, що підтримував гетьмана, а також зберігалися запаси продовольства й військового спорядження. Командування гарнізону рішуче відхилило пропозицію кн. О. Д. Меншикова добровільно скласти зброю. Тоді російський воєначальник 3 листопада штурмом захопив Батурин і жорстоко розправився не тільки з його захисниками, а й мирним населенням. Меншиков планував стерти місто з лиця землі. Здійсненню цього варварського акту йому допомагав наказний прилуцький полковник І. Ніс, за що жалуваною грамотою був призначений повним полковником⁷⁹.

За таких обставин І. Скоропадський, тільки-но ставши державним керманічем, видав універсал від 22 грудня про дозвіл селитися "батуринским разореным жителям на посадах и хуторах" колишнього міста. Тоді це був не лише розумний крок політичного діяча, а й небезпечний захід, що міг викликати невдоволення всеатадного Меншикова й, вірогідно, самого царя. Цілком можливо гетьман сподівався згодом відбудувати Батурин.

Криваві події в Батурині справили велике враження на українців, зокрема, майбутнього гетьмана. Його непокоїв той факт, що на допомогу захисникам міста не прийшло населення інших місцевостей, якого згодом спіткала така ж доля. Символічно, що захоплені Меншиковим клейноди "успадкує" Скоропадський⁸¹. Символ руйнації держави супроводжуватиме його до кінця життя.

Тим часом у зв'язку з підготовкою до виборів гетьмана ближній боярин і намісник ростовський кн. Г. Ф. Долгоруков, відкликаний з вшського походу, разом з дяком Посольського приказу М. Родостамовим та двома піддячими прибули на початку листопада в с. Собич (Ніжинський полк). Всі, хто не пішов за Мазепою, — І. Скоропадський, полковники: чернігівський - П. Полуботок, переяславський - С. Томара (Тамара), ніжинський наказний — Л. Жураковський, сотники, "знатне товариство" і рядові козаки прибули 1 листопада в слободу Богданівку (Ніжинський полк), де перебував Петро І "в обозі". Всі вони майже одночасно вирушили в Глухів. Щоб забезпечити проведення заходу від "препинанія... вора и изменника", царських посланців супроводжував Білозерський драгунський полк. 3 листопада* в місті їх зустріти місцевий сотник О. Туранський з козаками.

Увечері того ж дня на запрошення Долгорукова полковники завітали до його помешкання, де відбулася попередня нарада в інтересах царської величності й "целости Малороссійскаго краю". Князеві передали списки старшин і козаків із зазначенням їх полку, що прибули на елекцію. Тоді ж зачитано грамоту Петра I щодо виборів.

Увечері 5 листопада ближній боярин знову викликав полковників для бесіди, сіле поодиноці. Черговий раз поклялися старшини, що зроблять все без затримки і так, як потрібно монарху. Вибори призначили на наступний день, а зустріч — у соборній церкві міста ⁸².

Як доводить на основі матеріалів архіву Колегії іноземних справ Д. Бантиш-Каменський, цар приїхав у Глухів 5 листопада і призначив дату елекції ⁸³. 1785 р. на зборах предводителів дворянства Новгород-Сіверського намісництва Євфросинія й Василь Скоропадські, спираючись на родинні перекази, запевнили присутніх, що Іван Ілліч "в присутствии императора Петра Великого в Глухове был избран от всех чинов гетманом" ⁸⁴.

6 листопада після літургії ("молебного пенія") за великої кількості людей розпочалися вибори. З церкви вийшли Г. Ф. Долгоруков, старшини, інші поважні особи. Вони сташ в середині натовпу рядових козаків і посполитих. Князь докладно розповів про причини і необхідність обрання нового володаря булави. Дяк М. Родостамов, ставши на стіл, зачитав царську грамоту.

Незабаром виникла невелика пауза. Згодом полковники та інші старшини почати радитися між собою й вигукувати: "Стародубовському полковнику Ивану Скоропадскому, дабы он уряд гетманства принял, понеже человек есть царскому величеству верный и в войску маюросійском заслуженый, и в делах искусной". Висунутий кандидат традиційно почав відмовлятися, посилаючись на поважні-ш вік, внаслідок чого не зможе винести такого "тяжеснаго уряду". В свою чергу, Скоропадський запропонував "молодого и заслуженного человека" пана Полуботка. Більшість присутніх старшин і козаків проголосували за Івана Ілліча, хоча деякі пропонували: "быть гетманом черниговскому полковнику Полуботку". Зрештою, "не по многим спорам согласясь все, как старшина, так и рядовые козаки и посполитый народ, единогласно обрати" Скоропадського ⁸⁵.

Деякі історики висловили сумнів у ширості Івана Ілліча, коли він відмовлявся від гетьманства і пропонував передати булаву Полуботкові. Дійсно, відмова за тих обставин була загальноприйнятим ритуалом. Однак про чесність вчинку Скоропадського свідчили два факти. По-перше, він пропонував гідну й заслужену особу. А по-друге, тоді він, очевидно, ще не вірив у "кінець" І. Мазепи як політичного діяча, й існування одночасно двох гетьманів у країні вважав недоцільним.

Невдовзі після його обрання до гетьманського помешкання завітав старшина Забила. В ході обговорення останніх подій він висловив думку, що Мазепа "пропав навіки". Брат дружини господаря — Андрій Маркович вважав за можливе повернення до влади старого гетьмана. Навряд чи це була його особиста думка, без урахування міркувань Скоропадських. Крім того, гетьманша, почувши, про що йшлося, образилася й наголосила: "...Мы и гетманству сему не рады; Мазепа живой еще гетман и никто не силен взять у него булаву и гетманства лишить! А мы хотя и взяли гетманство, так из нужды и это нам прошено будет!" ⁸⁶.

Як би там не було, 6 листопада старшина взяла під руки Івана Ілліча, поставила на стіл, на якому перед тим стояв і читав царську грамоту дяк М. Родостамов, і оголосила про офіційне обрання нового гетьмана. Скоропадський знову став бити поклони на всі боки і твердити, "что он уряду гетманского недостойн", а всі йому заперечували та "кланялись, и тем чинили гетману его поздраиение".

Г. Ф. Долгоруков урочисто вручив Івану Іллічу "помянутую" грамоту й символи алади -- клейноди: бунчук, прапор, булаву та печатку Малоросійського краю, "которая сделана таким же образом, как была печать у прежних гетманов"⁸⁷.

Щоправда, незрозуміле, чому значно пізніше — в 1710 р. Петро I видав жалувану грамоту Скоропадському "на употребление гетманских клсинодов"⁸⁸. Чи це був "красний" жест сюзерена давати право на те, що вже "даровано" прилюдно?

Після "ектеній и по молитве благодарственной" Іван Ілліч склав присягу на вірність царській величності, текст якої написати чиновники Посольської канцелярії, і підписав її як "Гетман войска его царскаго пресветлаго величества Запорожскаго, рукою власною" і поцілував святий хрест. Інші присутні, в тому числі старшини, тоді не присягати. Від духовенства поряд з гетьманом були глухівські протопоп Борзаківський та диякон "в облаченіи".

Незабаром Петро I дав аудієнцію Скоропадському, на яку запросив козацьких старшин, генералів О. Д. Меншикова, Б. П. Шереметева, графа Г. І. Головкина та ін.

Тоді ж у Глухів приїхав за наказом царя чернігівський архієпископ Іоан Максимович з духовними особами. У будинку, де розташувався О. Д. Меншиков, він зустрівся з Петром I і передав йому ікону із зображенням Пресвятої Богородиці Чернігівської. Архієпископ залишився для участі в заходах, пов'язаних з обранням нового гетьмана і прокляттям попереднього.

7 листопада сюзерен передав своєму васалові грамоту, якою "прошав" всіх старшин, які зрадили, і повертав їм маєтки й чини, якщо вони добровільно залишать стан ворога і покаються. Інакше їх буде страчено⁸⁹.

Через день у місцевій церкві прийняли присягу на вірність монарху й підписати її полковники чернігівський, переяславський, наказні ніжинський та лубенський з іншими старшинами і козаками, котрі прибули на елекцію. Київському, гадяцькому й білоцерківському полковникам, які з різних причин не приїхати, надіслати укази про обрання в Глухові гетьманом І. Скоропадського й необхідність коритися йому⁹⁰. Петро I ще раз закликав продовжувати збройну боротьбу проти шведського короля і загонів Мазепи⁹¹.

11 листопада до міста прибули київський митрополит Іосаф Кроковський (Краковський), переяславський єпископ Захарій Корнилович з духовним почтом. Наступного дня проведено загальний молебень, а потім митрополит, архієпископ і єпископ "с духовними особами вора и изменника Мазепу предали соборне вечному проклятію". Тут же протопоп Афанасій Заруцький поіменно згадав попередніх гетьманів — зрадників.

Досить оригінально трактував дії у Глухові анонімний автор праці "Исторія Русов или Малой Россіи". Хоча це сумнівне джерело, важливо знати, як наприкінці XVIII - на початку XIX ст. коли написано твір, окремі представники українського суспільства сприймали обрання гетьманом Скоропадського. "По окончании кратких торжеств выбора и утверждения гетманского, — зазначається в книзі, — открылось там же, в Глухове, новое явление (!), до того еще в Малороссіи не бывалое, явление страшное, названное сопутницею Мазепе в ад". Далі автор наголосив, що урочистості виглядали похмуро, бо духовенство стояло в чорному одязі, а портрет Мазепи висів у місті на шибениці. Потім портрет (ймовірно, мається на увазі опудало) потягли кати по вулицях до церкви і там проклинали. Одночасно в Лебедині відбувалося покарання мазепинців — сотні чоловіків колесували, четвертували, посадили на палі⁹².

Хто ж підписав гетьманську присягу, 15 листопада офіційно переда-
ну графу Г. І. Головкіну?

Духовні особи:

Іоан — архієпископ чернігівський,
Захарш єпископ переяславський,
Ісакш архімандрит елецкий черні-
гівський,
Варлаам архімандрит свято Іроцький
чернігівський,
Іерман архімандрит київський І черні-
гівський,
Іларіон Іеромонах, намісник печорський,
Валеріан Іеромонах, старець соборний
печерський,
Рафаїл архidiaкон митрополита київ-

Інокентш — Ієродиякон, нотаріи митропо-
литанський.

Старшини:

Іван Судима -генеральний хорунжий,
Павло Полуботок полковник Чернігів-
ський,
Степан Томара полковник переяславський,
ЛУК ян Жураковський полковник тжин-
ський,
Данило Апостол полковник Миргород-
ський,
Іван Левенень полковник полтавський,
Василь Савич - полковник наказний Лу-
бенський,
Гнат Ґалаган полковник "конной охот-
ной (тобто командувач найманого кінного
полку).

Знатні військові товариші: кн. Ю. Четвертинський, кн. Я Четвертинський, В. Жу-
раковський, Г. Радич, А. Лизогуб, Я. Лизогуб, Ф. Туманський, В. Кочубей
(молодший), І. Черняк, М. Борухович, І. Мануйлович.

У даному випадку слід акцентувати увагу на деяких фактах. Зокрема,
Л. Жуковський ще 9 листопада складав присягу як наказний полковник,
а у цьому списку вже значиться повним полковником. А мирго-
родський полковник Д. Апостол перед тим активно підтримував І. Мазе-
пу, виступав проти І. Скоропадського. Так, у листі до полкового обозно-
го Онисимовича (в архіві Колегії іноземних справ документ зафіксовано
16 листопада) він наказує останньому поспішити до Гадяча, щоб
об'єднатися із загонами І. Мазепи, а всіх, хто з'явиться з універсалами
нового гетьмана Скоропадського, присилати до нього. "...Войска
шведські, почавши от самой Борзны, —йдеться в листі, —усюди по горо-
дах и селах для защищенія отчизны нашей от наступленія московского
аж до самого Ромна постановлены на станциях, а и около Ромна, в полку
Лубенском стоящему, сам ... наяснейший король его милости шведский в
Ромне свою станцію иметимет, где и мы і ясневелможный добродеем его
милости паном гетманом завтрашнего дня... 17 числа сего месяца прибыти
сподеемся, а от толь... к Гадячу... " Далі полковник наполягав: "А если
бы там мел хто з грамотами... нового гетмана Шкоропадского
просмикатися, теды таковых ловете и до нас их присилати о том всем
вмести и докладаючи и приказуючи в су час поручаем". Лист надіслано
з Красноколядина (містечко неподалік від Конотопа).

Отже, з наведеного нами уривку стає очевидною неможливість пере-
бування миргородського полковника в Глухові до 17 листопада. Як тоді
з'явився його підпис під присягою гетьмана⁷ Що це фальсифікація?
Думаємо, що ні. Дослідниця життя і діяльності Д. Апостола, сучасний
історик Н. Герасименко доводить: лише 21 листопада * він залишив
шведський військовий табір і з великими труднощами дістався до влас-
ного маєтку в м. Сорочинці Полтавського полку, де на той час перебу-
вати російські війська⁹⁴. Але ж треба було те "покаятися" перед царем і
Скоропадським. У грудні його ще допитували. Тому вірогідно він міг
підписати згаданий документ пізніше.

Гнат Ґалаган прибув слідом за Д. Апостолом. Тобто він також не міг
до 15 листопада підписати присягу. Полковник І. Левенець залишився в
Полтаві через можливий напад на місто шведів. Там він видав кілька
універсалів, де закликав полтавчан служити "вірою й правдою" цареві.
Згодом привіз у Харків свою сім'ю як заручників⁹

Визнання гетьманства І. Скоропадського проходило по-різному. Одні його активно підтримували, інші ставилися байдуже або не сприймали взагалі. Так, переяславський єпископ З. Корнилович у грамоті від 12 листопада наголосив: "...Избран есть муж благоразумный, его же разум и знатная заслуга всей отчизне известна есть добре, могущий рейментарскою радети властею, благородный господин". Майже дослівно цю характеристику повторив чернігівський архієпископ І. Максимович⁹⁶. Негативно цю звістку, передану сотником В. Савичем, російськими стольниками Г. Кислянським та Г. Теплицьким, а також ієромонахом І. Жураковським (згодом —архімандритом), оцінили на Запорозжі. Січовики проігнорували листи київського митрополита, "от всех архиереев и духовнаго чина Малой Россіи" про обрання нового володаря булави й настанову коритися йому. Крім того, вони ображали посланців монарха, зокрема, одного з них хотіли "посадити в воду", а ієромонаха називали "шпегом" і погрожували спалити живцем у діжці з під смоли. Тоді ж офіційно повідомили про елекцію в Глухові й кримського хана⁹⁷.

Цікаво знати і приватну точку зору російських вельмож щодо обрання Скоропадського гетьманом. Зрозуміло, на словах вони його всіляко підтримували в угоду цареві. А на ділі виходило інакше. Наприклад, у листі стольника О. І. Дашкова до Г. І. Головкина від 11 грудня 1708 р. він застерігав: "Ежели оберут гетманом (на той час уже обрали. -О. Г.) Скуропацкого, надобно иметь и на него око, понеже он есть крестура Мазепина: он его возставил и обогатил"⁹⁸.

Сюзерен не приховував свого задоволення з приводу обрання нового гетьмана. 7 листопада в листі з Глухова до графа І. О. Толстого він писав: "Господин Губернатор! Объявляю вам, что после перебещика вора Мазепы вчерашнего дни учинили здешней народ злекцію на нового гетмана, где все как одному устами выбрали Скуропацкого, полковника стародубскаго. И тако проклятой Мазепа, кроме себе, худа никому не принес (ибо народом имени его слышать не хотят); и сим изрядным делом вам поздравляю. Piter"⁹⁹.

Прийшовши до влади в 62 роки, Іван Ілліч, зрозуміло, вже мав певні суспільно-політичні погляди, етико-культурні вподобання й цінності. Про окремі з них дізнаємося з його листа-відповіді на універсал Мазепи з пропозицією пристати до нього і Карла XII (8 грудня 1708 р.). Щоправда, необхідно при цьому враховувати значну промосковську орієнтацію автора. Скоропадський засуджує спробу свого попередника стати "самовластием" над українським народом і перейти под "несносное нам ярмо польское", позитивно оцінює діяльність Б. Хмельницького на початковому етапі Визвольної війни. Росіян він називає "единоверным", без "жадной вражды" до українців народом, який має "всякую пріязнь". Гетьман усвідомлював, що в підвладній йому країні встановився своєрідний "порядок козацький", відмінний від інших держав. У майбутньому такий лад, на думку керманіча, мав "непременно" залишатися.

В цьому документі, а також у деяких інших того періоду Скоропадський називає І. Виговського, П. Тетерю, як і І. Мазепу, "зменниками". Це й зрозуміло! Однак, чим далі у часі від 1708—1709 рр. цей "ярлик" поступово зникає. І коли він у своїх діях керувався традиціями, то пояснював їх законність так: аналогічно чинили наші попередники (всі без винятку!). Часто в листі "яко православний християнин" він звертається до Бога: "чого, Боже, не дай!", "суд Бога Всемогущего", "при помощи Божеской", "Богомерзкая измена" і т. д. Гетьман вважав за доцільне, щоб українці "единостаине все з отвагою здоровья, за веру православную, за церкви благочестивыя и за отчизну свою, при обороне

войск его царского пресветлого величества великороссийских стояли, на каждом местцу, по силе своей, непріятели громаючи..." Володар булави розумів, що виступ проти царя неодмінно приведе "войско Запорожское и весь народ" лише "до конечной руины" ¹⁰⁰.

(Далі буде)

- ⁷³ Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 172.
- * Між Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським (1704-1711, 1733-1734 рр.) була укладена угода про спільні дії проти Росії, яка підтримувала Августа II.
- ⁷⁴ Там же. - С. 172-173.
- ⁷⁵ Там же. - С. 174-175; РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 63, 1708 р., арк. 1.
- ⁷⁶ РДАДА, Ф- 124, оп. 1, спр. 131, 1708 р., арк. 1.
- ⁷⁷ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 4. — № 2233. — С. 453.
- ⁷⁸ Там же. - № 2210. - С. 424-425.
- ⁷⁹ РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 80, 1708 р., арк. 1.
- ⁸⁰ Там же, спр. 122, 1708 р., арк. 1 - 1 зв.
- ⁸¹ Г р у ш е в с ь к и й Олександр. Глухів і Лебедин (1708-1709) // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. — Львів, 1909. — Т. 92. - С. 26.
- * За іншими даними, зокрема, О. Лазаревського, Скоропадський прибув до Глухова 4 листопада.
- ⁸² РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 69, 1708 р., арк. 1; Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 177-178.
- ⁸³ Б а н т ы ш-К а м е н с к и й Д. Н. История Малой России... - С. 400.
- ⁸⁴ ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84 зв.
- ⁸⁵ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 179.
- ⁸⁶ Л а з а р е в с к и й А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 37.
- ⁸⁷ РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 69, 1708 р.; Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 179.
- ⁸⁸ ПСЗРИ. -Т. 4. -№ 2243. -С. 469^71.
- ⁸⁹ Там же. - № 2211. - С. 425-426.
- ⁹⁰ РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 73, 1708 р., арк. 1-2.
- ⁹¹ ПСЗРИ. -Т. 4. -№ 2212. -С. 426^31.
- ⁹² РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 77, 1708 р., арк. 1-2; Источники малороссийской истории. -Ч. 2. -С. 181; ПСЗРИ. -Т. 4. -№ 2213. -С. 431^132.
- ⁹³ Історія Русов или Малой Россіи. Сочиненіє Георгія Конискаго, архієпископа Белорускаго. -М., 1846. -С. 211-212.
- ⁹⁴ Г е р а с и м е н к о Нел я. Данило Апостол // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — С. 527.
- * Д. Бантиш-Каменський вважав, що це сталося 20 листопада (История Малой России... -С. 402).
- ⁹⁵ Костомаров Н. И. Мазепа. - М., 1992. - С. 265.
- ⁹⁶ Источники малороссийской истории. —Ч. 2. —С. 184—185.
- ⁹⁷ ПСЗРИ. - Т. 4. - № 2233. - С. 454-455.
- ⁹⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1951. — Т. 8. — Вып. 2. -С. 868.
- ⁹⁹ Русская старина. - 1879. - № 5. - С. 149.
- ¹⁰⁰ Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 197-205.